

NAGY DÓRA

A PESTI EGYETEM ELSŐ MAGYARTANÁRA – VÁLYI ANDRÁS ÖRÖKSÉGE

*„Idegen / Vendég voltam e Világon
Ditsó Nemzetemnek / S Hazámnak szolgáltam
Jó Istenem / Be boldog vagyok.”*
(Vályi András saját maga szerkesztette sírfelirata)

KIVONAT: Vályi András¹ a 18. századi magyar művelődéstörténet egyik jeles, de kevésbé ismert alakja számos névummal gazdagította a magyar tudománytörténetet. Ő volt a magyar nyelv első tanára a Pesti Királyi Tudományegyetemen (ma Eötvös Loránd Tudományegyetem), valamint az első oktatásmódszertani munka szerzője. Nevéhez kötődik az első levelezőkönyv megjelenése, és ő az első Magyarországról írt honismereti lexikon szerzője is. Vályi András egész életében következetesen kiállt a magyar nyelv oktatásának ügyéért. Hazája, a magyar tudomány és a magyar ifjúság sorsa iránti elhivatottsága ma is példaértékű. E tanulmány az idén 260 éve született tanárnak és tudósnek állít emléket.

KULCSSZAVAK: Vályi András, nyelvkönyvírás-történet, magyar mint idegen nyelv, magyar mint környezeti nyelv, anyanyelv-pedagógia

1 A neve a szakirodalomban a következő változatokban fordul elő: *Vályi*, *Vályi K.*, *Wályi*, *Wályi K.* A dolgozatban végig *Vályi* néven hivatkozom rá.

DÓRA NAGY

THE FIRST TEACHER OF HUNGARIAN AT THE UNIVERSITY OF PEST – THE LEGACY OF ANDRÁS VÁLYI

ABSTRACT: András Vályi, one of the most prominent but lesser-known figures of 18th century Hungarian cultural history, enriched the history of Hungarian science with numerous novelties. He was the first teacher of the Hungarian language at the Royal University of Pest (now Eötvös Loránd University) and the author of the first work on educational methodology. He is also the author of the first correspondence book and the first encyclopaedia of the homeland of Hungary. Throughout his life, András Vályi has consistently championed the cause of Hungarian language education. His dedication to his country, Hungarian science and the fate of Hungarian youth is still exemplary today. This study commemorates the teacher and scholar who was born 260 years ago this year.

KEYWORDS: András Vályi, history of language book writing, Hungarian as a foreign language, Hungarian as an environmental language, native language pedagog

A magyar nyelv a 18. században

A Szent István-i Magyar Királyság írott nyelvhasználatát a latin nyelv dominanciája jellemezte, a magyart főként szóban, a mindennapi érintkezések során használták. A latin mint *lingua franca* Európa különböző anyanyelvű népeinek lehetővé tette a korabeli európai politikai és tudományos életbe történő bekapcsolódást, ez volt a törvényhozás, a közigazgatás és az egyetemi oktatás nyelve. Ez a tendencia a 18. század második felében kezdett megváltozni, amikor Mária Terézia 1777-es tanügyi rendelete, a *Ratio Educationis* a többnyelvűséget támogatóan a latin mellett már az anyanyelv és a német oktatására is hangsúlyt fektetett, és „[...] előírta a kisgimnáziumokban az anyanyelvű kisebb fogalmazásokat, a gimnáziumokban a fordításokat latinból anyanyelvre és németre, a magasabb osztályokban a beszédgyakorlást a hazai nyelvekben, az akadémiákon (azaz az „önképzőkörökön”) pedig hivatalosan is tudomásul vette, hogy külön tanulókör alakítható a hazai nyelv tanulására [...]” (Margócsy 2005: 108). Egy évvel később, 1778-ban tizennyolc tantárgyból anyanyelvű (magyar, német, szlovák, román, horvát, szerb, rutén,² olasz) tankönyvek megírását rendelték el. Ezek közül 1781-ig magyarul tíz, németül tizennégy, szlovákul négy, horvátul szintén négy, szerbül pedig kettő készült el (a részletes adatokat lásd Hajdu 1985: 196–197).

Ennél kiterjedtebb és szellemében vele ellentétes rendeletet hozott II. József 1784-ben, amikor a németet kívánta bevezetni hivatalos nyelvként (államnyelvként) azzal a céllal, hogy „birodalmának összetartó erejét egy közös, élő közvetítő nyelv segítségével is fokozza” (Nádor 2014: o. n.). Ez a szándék ellenállást váltott ki, ugyanis „[a] cserének a nemzeti nyelvet sújtó hatások mellett súlyos (egzisztenciális) következményei is lehettek volna, hiszen a rendelet következtében azokban az iskolákban, ahol korábban latinul oktattak, nem taníthattak volna németül nem tudó tanárok, sőt az elégtelen nyelvtudás még a honatyák és a hi-

2 A nyelvtudományi terminológia szerint rutén vagy ruszin, Kárpátalján elsősorban az utóbbi terminust használják.

vatalnokok elbocsátásával is járhatott volna” (Nádor 2014: o. n.). A tiltakozások következtében az uralkodó a nyelvrendeletet a halálos ágyán visszavonta.

A kor eseményeit tárgyalva nem mehetünk el szó nélkül Herder 1791-es sötét jóslata mellett sem, amely a magyarság, s ezáltal a magyar nyelv várható eltűnését prognosztizálta: „A mások közé ékelt kisszámú magyaroknak századok múltán talán majd a nyelvét sem lehet fölfedezni” (id.: Kolozsvári 1979: 143); „A magyarok, mint az ország lakosainak legcsekélyebb része, most szlávok, németek, románok és más népek közé vannak beékelve, s századok múltán talán nyelvüket is alig lehet felfedezni.”³ (Johann 1791, id.: Wolfgang 2002: 633) A német filozófus aggodalmat keltő jövendölése termékenyen hatott, közvetve növelte a magyar értelmiségi körök tettvágát és ellenállását. Hatása kimutatható abban, hogy a szellemi és politikai élet figyelme a magyar nyelv védelmére, valamint a magyarság múltját feldolgozó szépirodalmi művekre irányult,⁴ ezzel kiindulópontot szolgáltatva a nyelvújítási mozgalomnak. A magyar nyelv iránti fokozott figyelem az általános európai szellemi-politikai miliővel, mindennekelőtt a nemzeti gondolat megszületésével magyarázható.

A törvény és jóslat tehát – paradox módon – éppen a magyar hivatalos nyelvvé válásának folyamatát indította el, ahogyan azt Pomozi Péter is összefoglalja: „[a] nyelv tökéletesítésének, a magyar nyelv kiművelésének a latino-sító-németesítő tendenciák mellett Herder hírhedt jóslata is muníciót adott: feltűzelte a felvilágosodás korának magyar érzelmű értelmiségét, akik még Bécs vonzásában sem értették, miért kell egy magyar helység magyar iskolájában magyar fiatalnak idegen nyelven tanulni” (Pomozi 2023: 37).

Nem véletlen tehát, hogy a 18. század második felében sorra jelentek meg általános és szaknyelvi szótárak, valamint nyelvtanok és nyelvkönyvek, amelyek a magyar nyelvtanulás hasznosságát, a magyar nyelv szépségét hangsúlyozzák. Sági István (1922) munkájában a következő nyelvtanok és nyelvkönyvek szerepelnek ebből az időszakból:⁵

3 A jóslatot Herder a halálos ágyán – látván a felvilágosodáskori magyar irodalmi mozgalmak eredményeit, melyeknek maga is akaratlan katalizátora volt – visszavonta.

4 A *Szózat* megszületésének egyik oka a herderi jóslat volt.

5 Természetesen a későbbi időkben is születtek jelentős nyelvtanok, amelyeket Sági is em-

- Adámi Mihály: *Ausführliche und neuerläuterte ungarische Sprachkunst*. Bécs 1760, 1763.
- Adami Mihály⁶: *Institutiones grammaticae Hungaricae*. Bécs, 1761.
- Andrád Sámuel: *A magyar szóllásnak módjáról*. Bécs, 1791.
- Bél Mátyás: *Der ungarische Sprach-Meister...* Pozsony 1729, Kolozsvár 1731, Buda 1734, Pozsony 1754, 1763, 1774, 1779, 1787, 1793, 1800, 1805, 1817, 1829.⁷
- Farkas János: *Ungarische Grammatik*. Bécs 1771, 1779, 1790, 1791, 1798, 1805–1812, 1816.
- *Fundamenta linguae Hungaricae. Grundlinien der ungarischen Sprache*. Pozsony, 1793.
- Klein Efraim. *Specimen enucleatoris grammaticae Hungaricae*. Pozsony és Kassa 1776. 2. kiad. 1792.
- *Magyar grammatika vagy is haza nyelvnek gyükeres megtanulására való intézet ugyan a magyar nemzeti iskolák számára*. Buda, 1781, 1788, 1792, 1793, 1796, 1802 kétszer, 1808, 1809, 1812, 1815. (Bél Mátyás nyelvtanának 1779. évi 6. kiadásának átdolgozása.)
- Makó Pál: *Brevis institutionum lingvae Ungaricae adumbratio*. Buda, 1792.
- Pázmándi János: *Magyar grammatika*. Pest, 1794.
- Rosenbacher Ferenc: *Kisdedekhez alkalmaztatott magyar grammatika*. Besztercebánya, 1792.
- Szaller György: *Hungarica grammatica latine et germanice. Ungarische Sprachlehre, lateinisch und deutsch erklärt*. Pozsony, 1793, 2. kiad. 1794.
- Szaller György: *Uherská grammatica jazykem slowenským*. Pozsony, 1794.
- Szaller György: *Vengerskaja grammatika ... na Slavenoserbstek jazyce iznassenija G. Georgijem Petrovićem*. Bécs, 1795.
- Szenthe Pál: *Magyar oskola. I. Magyar grammatika*. Pest, 1792.

lít, itt most azonban csak a 18. század második feléből felsoroltakat gyűjtöttem ki.

6 A neve Adami és Adámi alakban is előfordul.

7 Sági itt ugyan tizenhárom kiadást említ, mai ismereteink szerint azonban tizennyolc kiadásban jelent meg a nyelvtan. Az egyes kiadások könyvészeti adatairól jó áttekintést nyújt: Szili 2012.

- Vályi K. András: *Grundlinien die ungarisches Sprache praktisch zu lehren und zu lernen*. Pest, 1792.
- (Vályi K. András): *Fundamenta lingvam Ungaricam practice docendi et discendi*. Pest, 1792.
- (Vályi K. András): *Fundamenta lingvam Ungaricam practice docendi et discendi*. Pest, 1792.
- Vitkótzki Mátyás: *Három nyelvem szóló rövid magyar grammatika az oskolai ifjúság számára*. Kassa (é. n.), 2. kiad. Pest, 1797. Magyar, német, tót nyelvű.

A fent említett folyamatnak egyik fontos állomása az 1790–91-es törvény, amely kimondta, hogy „[...] a magyar anyanyelv inkább elterjedjen és kiműveltesse, a gimnáziumokban, az akadémiákban és a magyar egyetemen a magyar nyelv és stílus számára külön tanárt fognak kinevezni, hogy azoknak, akik ezt a nyelvet nem tudják, és meg akarják tanulni, vagy pedig ezt a nyelvet valamilyen nyire már ismerik, és magukat benne tökéletesíteni akarják, alkalmuk legyen bármely irányban kívánságuk teljesedésére [...]” A törvény értelmében ugyan a kormányászéki ügyeket továbbra is latin nyelven tárgyalták, a rendelkezés a magyar nyelv terjedésében mégis jelentős szerepet játszott, hiszen elsőként deklarálta a magyar nyelv intézményes keretek között történő oktatását. Éder Zoltánnal (1999) egyetértve arra is rá kell azonban világítani, hogy a rendelkezés szemlélete szerint az anyanyelvet nem szükséges tanítani, hiszen azt minden anyanyelvi beszélő ismeri. Így a törvénycikk azok számára biztosítja a magyarnyelvtanulást, akik nem ismerik a magyart vagy csupán kis mértékben bírják azt. Így tehát itt voltaképpen – mai szakkifejezést használva – a magyar mint idegen nyelv és a magyar mint környezeti nyelv intézményes oktatásának bevezetéséről van szó.

A hungarus-tudat – miszerint „az állam az őt alkotó lojális etnikumok közössége” (Pomozi 2021: 71) – a 18. században különösen fontossá vált. Ennek lényegét jól összefoglalja Bél Mátyás (1684–1749) gyakran idézett mondata, melyben saját identitását így foglalta össze: „lingua Slavus, natione Hungarus, eruditione Germanus”, vagyis nyelvében szláv, nemzetiségében magyar, műveltségében német. Ez a rövid idézet is hűen tükrözi, hogy ebben az időben

az identitás alapját a közös országhoz és koronás főhöz való tartozás jelentette, anyanyelvi és etnikai hovatartozástól függetlenül.

Szintén erőteljes hungarus-tudata volt Vályi Andrásnak, aki a földrajztudomány, a pedagógia és a nyelvoktatás területén is újat és maradandót hozott létre. Vályi a magyar mint idegen és környezeti nyelv oktatásának abban az időszakában alkotott, amikor a nyelvtanítók elsősorban a német anyanyelvűek oktatását látták szükségesnek. Joggal merülhet fel tehát a kérdés, hogy miért volt szükség ilyen sok német nyelvű magyar grammatikára.⁸

A Magyar Királyság területén élő német nemzetiségek arányát 1790 körül 10%-ra becsülik (Szita: 1996: 88). Jelentős számú német ajkú lakosság először a 12. század közepén, II. Géza király uralkodása idején érkezett a Kárpát-medencébe. Az első nagyobb szász telepések a dél-erdélyi Királyföldön (*Königsboden*) keletkeztek. Ezen szász telepéseknek biztosított széleskörű önrendelkezést II. András király kiváltságlevele, az *Andreanum* 1224-ben.⁹ A szászok jogait Károly Róbert, majd Hunyadi Mátyás is megerősítette. Mátyás király 1486-os oklevele az egymástól távol lévő erdélyi szász városokat és körzeteket is egyesítette, így jött létre az *Universitas Nationis Saxonicae in Transilvania*, és ezzel egy több mint négyszáz éven át fennmaradt a virágzó erdélyi szász közösség. Hatalmas német közösségek alakultak ki a szepességi városokban és a felvidéki bányavárosokban is. A felvidéki szászoknak, más néven cipszereknek V. István királyunk adott szabadságjogokat, és az *universitas saxonum* nekik is különleges autonómiát biztosított. Mindezek csak egyes, bár igen lényeges példái annak a folyamatnak, amelyek megvilágítják, miért volt kivételesen jelentős a Magyar Királyságban a német ajkú polgárok, kézművesek, földművesek szerepe. És nemcsak az említett erdélyi szász és felvidéki cipszer „egyetemen”, hanem szerte a királyi Magyarország területén Soprontól Újvidékig.

8 A 18. század végétől a 19. század második feléig Éder Zoltán szerint körülbelül 80 könyv jelent meg, ezek közül közel hatvan német nyelvű, „s az arány még inkább a német nyelvű könyvek javára tolódik el, ha azt is számításba vesszük, hogy több, nemegyszer 6-8-10 kiadást is megérték” (Éder 1983: 312).

9 Az erdélyi szászok maguk is több kibocsátó területről, több hullámban érkeztek (Nagy 1984: 294–297).

A 150 éves török uralom és az azt követő küzdelmek (az 1699-ig tartó felszabadító háborúk, majd a Rákóczi-szabadságharc) után az ország jelentős része szinte teljesen elnéptelenedett,¹⁰ így „a birodalom gazdasági irányítói, a teljesen feudális széttagoltságban lévő, németországi territóriumok népességeleslegét irányították az újonnan szerzett magyarországi területeire” (Zielbauer 1996: 64). A betelepítésekre három szakaszban került sor: III. Károly (uralkodott 1711–1740), Mária Terézia (uralkodott 1740–1780) és II. József (uralkodása 1780–1790) idején.

Vályi Andrásról

Vályi K. Andrásról Szinnyi József alapján (1914: 809–810) megtudjuk, hogy Miskolcon született 1764. november 30-án, és élete 37. évében, 1801. december 2-án hunyt el Pesten. Lőcsei iskolai évei alatt lehetősége nyílt nyelvismeretének bővítésére, tehetségének és kiváló tanárainak köszönhetően tanulmányai végén latinul, németül, tótul, franciául és olaszul is beszélt. 1784-ben a lőcsei nemzeti iskola tanítójának nevezték ki. Itt ismerte meg Kazinczy Ferencet, aki hamar felfigyelt Vályi tehetségére: kinevezette a kassai nemzeti iskola¹¹ oktatójának.

Kassai működése idején adta ki *A norma és a levéltíró...* (1789) című tanügyi művét, az első magyar levelezőkönyvet. A könyv első részében kifejti, hogy a nemzeti iskolák feladata a mindennapi életben való boldoguláshoz szükséges ismeretátadás: „Ez a nevezetes különbség a normális és a régi oskolák között, hogy azokban a közönséges életben előfordulható esetekre megkívántató tudományok, írások, melyek a lakosoknak okvetlenül szükségesek, nagy gonddal taníttatnak. Kirekesztve voltak ezek a régi kisebb oskolákból, vagy legalább csak mellesleg taníttatnak. Egy szóval minden, ami a jó lakost boldoggá, sorsához képest okossá teheti, a normális és nemzeti iskolákban taníttatni egyáltalán fogva parancsoltatik.” (Vályi 1789: 3)

10 Wellmann Imre (1989) becslései szerint a népességszám a következőképp alakult: 1700-ban 3,9 millió, 1711-ben 3,8 millió, 1720-ban Horvátországgal 4,3 millió.

11 Tudvalevő, hogy a *Ratio Educationis* egyik történeti jelentőségű rendelkezése „[a] hazai iskola-rendszer állami (felekezeten felüli) irányítására és ellenőrzésére” (Pukánszky–Németh 1997: 297) létrehozott tankerületek felállítására volt. Minden tankerületben létrehozott úgynevezett normaiskolákat, ahol a „királyi katolikus népiskolák számára képeztek tanítókat” (Pukánszky–Németh 1997: 298). Ezeknek a normáknak egyike volt a kassai nemzeti iskola 1778-ban.

Később a levélírás szabályait ismerteti pontokba szedve. Ezek közül néhány: „Arra kell főképen vigyázni a levélírónak, hogy kinek ír.”; „Hogy írásának módja (stilus) tiszta legyen.”; „Untató hosszúságú ne legyen.” E rövid részletekből is látható, hogy Vályi szempontjai napjainkban is relevánsak.

A mű módszertanában a Johann Ignaz Felbiger nevéhez köthető „norma-módszerre” (*Normal-Methode*) épít: az ún. „osztályfoglalkoztatási rendszer” öt elvét emeli ki a népiskolai tanítók számára. Ezek az *együttes tanulás elve*, a *katekizálás módszere*, az *együttes olvasás*, a *kezdőbetűzés módszere*, valamint a *táblázatba foglalás elve*. Vályi az egyes módszerek lényegét és célját részletesen kifejti, a *katekizálás* módjáról például így ír: „Az illy kikérdezgetés által lessz a Tanító bizonyossá, hogy Tanítványi a tanított Dolgot figyelmetesen hallgatták, tudják, s’ illendően értik [...]” (Vályi 1798: 65).

1789-ben Vályi új hivatalt kapott. A tankerületeket kisebb járásokra osztották, melyekbe altanfelügyelőket (vizitátorokat) neveztek ki. Vályi ezt a tisztséget szülőföldjén, Borsod vármegyében tölthette be.¹² A beiktatásra Kassán került sor, a beszédet Kazinczy tartotta.¹³ Vályi ezt a feladatot is kiválóan teljesítette: „Tanfelügyelői tevékenységéért többször részesült királyi dicséretben, s Pethő Jakab helytartótanácsi referens, a budai gimnázium igazgatója, őt a legkiválóbb tanerők közé sorolta.” (Éder 1999: 88)

Vályi András honismereti műve, a háromkötetes *Magyar Országnak Leírása*¹⁴ (1796, 1799, 1799) az első magyar nyelvű helytörténeti betűrendes helységnévtár, amely a korabeli Magyarország településeit (szám szerint 12 530-at!) sorolja fel, ismertetve azok gazdasági és népességi, nagyobb városok esetében pe-

12 Ezt a hivatalt csak rövid ideig tölthette be, mert II. Lipót regnálása alatt az egész tanügyi rendszert, így a vizitatori tisztséget is átszervezték.

13 A beszéd magyarul és németül is megjelent, a magyar nyelvű cím a következő: *Hivatalba vezető beszéd, melyet a kassai tudománybeli megye nemzeti vizitátoraihoz tartott Kassán december 20. 1789.*

14 A mű teljes címe: *Magyar Országnak Leírása. Mellyben minden hazánkbéli Vármegyék, Városok, Faluk, Puszta; uradalmak, fábrikák, huták, hámorok, savanyú, és orvosló vizek, fürdőházak, nevezetesebb hegyek, barlangok, folyó vizek, tavak, szigetek, erdők, azoknak hollételek, Földes Urok, fekvések, történettyek, külömbféle termésbéli tulajdonságaik, a’ betűknek rendgyek szerént feltaláltatnak.*

dig történelmi adatait is. Elkészítésére többek között az 1792-es törvény¹⁵ is ösztönözte, erről főműve második kötetében így ír: „Az az Ország Törvénye is, melly a' nemzeti nyelvnek terjesztésére nézve hozattatott, és a' melly Törvény engemet e' nagy munkának elkészítésére ismét felélesztett, méltó reménységet nyújtott nékem, hogy a' Haza, a' Törvény által meghatározott, 's kihirdetett tzellyát eszközlő munkámat nem fogja segedelem nélkül elnézni” (Vályi 1799: o. n.).

Műve¹⁶ honismereti jelentőségén túl névtani szempontból is releváns adatokat nyújt, valamint korának magyar nyelvű tudományos (elsősorban természetföldrajzi) terminológiáját gazdagítja.

Rendkívül alapos, mikrofilológiai pontosságú munkavégzését, gazdag szókincsét, árnyalt kifejezésmódját – mely egész munkásságát áthatja – az alábbi kimagadott idézet Miskolc városának leírásával is jól példázza. Nem véletlen, hogy a lexikont „[a] néprajz, a társadalomtudomány- és a szociológiatörténet mint egyik adatközlő forrásaként tartja számon” (Both 2014: 41).

„MISKÓLCZ. Népes gazdag mező Város Borsod Várm. 's a' K. Koronához tartozik, lakosai katolikusok, ó hitűek, evangélikusok, reformátusok, görögök, és zsidók. [...] Épületei kivált a' piatz körül díszesek, 's a' Görögök által is nagyon szaporítottanak. Szentegyházai között nevezetes a Minoritáké, melly két toronnyal díszesítettik; a' Klastrom is meg lehetős nagyságú épület; mellette a' deák Oskola, mellyhez a' nevezett Klastrombéli Atyák taníttják az Ifjakat. [...] A' Reformátusoknak is két szép Templomjok van [...]. Az evangélikusoknak is van különös Templomjok, a' görögöknek pedig pompás; és szép harangokkal hívják feleiket öszve, valamint a' reformátusok is. Világi épületei között emlékezetet kíván a' Vármegye háza [...]. Által ellenben van ezzel a' Káptalanháza, ehez közel pedig a' Városháza. Újjabb

15 „Az 1791:16. törvénycikkely czéljának gyorsabb elérése végett, Ő királyi felsége helyeslésevel határozzák a karok és rendek, hogy a magyar nyelv tanítása ez ország határai között ezentul rendes tantárgy legyen, [...] A kapcsolt részekben pedig maradjon rendkívüli tantárgynak. (1792. évi VII. törvénycikk a magyar nyelv tanításáról és használatáról – Részlet. Forrás: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=79200007.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D26>) (a letöltés időpontja: 2024. augusztus 28.)

16 *A Magyarországnak leírása* munkálataihoz Vályi András felhasználta Bél Mátyás *Notitia Hungariae novae historico geographica* (Az új Magyarország történeti-földrajzi ismertetése, Bécs, 1735–1747) című művét.

épületei között legnevezetesebbek. Almásy Uraságnak háza, közel ehez Pataky Úr háza, s több számos épülettel is jelesen díszesíttetik. Dr. Rátz Sámuel Úrnak háza is emlékezetet kíván, kivált belső készüléteért; melly márvány kő formára ki simítatott. Emlékezetet kíván továbbá a reformátusoknak Oskolájok, (*Particularnak*) hívják, mellyben számos, idegen tanulók öszve gyülekeznek, s azután Patakra mennek nagyobb tudományi előmenetel végett. Vásárjai neveztesek, s gyakorta olly héti vásárok esnek itten, mellyek a Pesti héti vásárt meszsze felül haládgják. Borai híressek, kivált némelly helyeken, s a Lengyelek által különösen kedveltetik: gyümölcsök jó időben sok terem, és szépek; a kenyér sütésben is híressek a Miskóltziak. Lakosai szorgalmatosak, s a kereskedésre hajlandók. Határja a Városnak szűk, földgye jó, réttye igen kevés, fája hasonlóképen; mindazáltal sok faluk lévén vidékje körül, mindent könnyű áron szerezhetnek. Piatza híres, és a lakásra levegője is kedvező lévén elég alkalmas, és kedves helyet szolgáltat.” (Vályi 1799: 616–618)

A pesti egyetem első magyartanára

A Pázmány Péter esztergomi érsek által 1635-ben alapított nagyszombati egyetem először Budára, majd 1784-ben Pestre költözött. Ekkor a Pesti Királyi Tudományegyetem nevet viselte. A magyar nyelv és irodalom első egyetemi katedrójának megalapítására 1791. március 12-én került sor. A tanszék élére Vályi Andrást nevezték ki. Beiktatását a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* adta hírül:

„Amiről élesztő reménységet nyújtottunk volt, hogy t.i. a Magyar Nyelvnek és a Stílusnak közönséges taníttatása minden órán el fog kezdődni a Pesti Universityban: immár bé tellyesedett. E’ folyó hónapnak 7-dikén iktattatott bé, az e’ végre ki rendelt Tanító N. Vályi András Úr hivatalába, kinek hazafíúi tüzetől, s esmeretes szép tehetségeitől sokat várhatunk.” (Bécs, 1791. június 14.)

Egyetemi székfoglalóját *A magyar nyelvnek hathatóságáról mondott beszéd* címmel tartotta meg. Beszédének *Ajánló levelében* a magyar ifjúságot ma is érvényes gondolatokkal szólította meg: „[...] a Nemzeti nyelvnek mívelése, a meny nyiben tsak kitelhetik, minden Hazafiaknak különös kötelessége; mind azért, hogy Magyar születésűek lévén, az Ország’ Nyelvén illendőképen írni s beszélni tudgyunk: mind azért, hogy a Nemzeti nyelvbéli tökéletesség, általunk, jó

Hazafiak által terjedgyen. Hathatósan érzik ezen kívül a' nemes Ifjak azt is, hogy a' Magyar Hazának tagjai lévén, az Ország nyelvét még sem tudni, nem tsak disztelen hidegség, avagy alatsónság, hanem sok tekintetekben bosszantó háládatlan-ság" (Vályi 1791:o. n.). A tanszék feladatait három pontban foglalja össze. Az első „az Ország Nyelvének terjesztése és annak tisztogatása.” Ezt mai terminológiával nyelvi korpusz- és részben státusztervezésnek nevezzük. A „tanítószék” küldetése emellett az ifjúság nevelése az anyanyelv fontosságára és a tudatos (anya) nyelvhasználatra, valamint a magyar nyelvű könyvek „mineműsegeinek rendbe szedése, és azokban az ízlésnek, a' szépnek, és a' természeti rendnek kimutatása" (Vályi 1791 :11). Beszédének híre Sándor Lipót főherceg, nádor érdeklődését is felkeltette, aki Vályi *Beszéd a nemzeti nevelésről* című előadásán személyesen megjelent. Erről a beszédről is elmondható, hogy egyes részletei akár egy mai eseményen is elhangozhatnának. A nevelés fontosságáról például így elmélkedik: „[...] a' közönséges előmenetelnek, a' nemzeti boldogulásnak, és az elhíresedésnek kiváltképen való fundamentoma a' *Nevelés*; az az: egész Magyar Országban az életnek különböző nemeihez képest, a' mennyire lehet alkalmaztatott buzgó Keresztyények, jó Hazafiak, szorgalmatos Polgárok, és hív Lakosok' készítése. Az ilyen közönséges tanítást méltán nevezhetnénk *nemzeti Nevelésnek*." (Vályi 1791: 4) Az említett nemzeti nevelés iránti szakmai elhivatottságát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy ösztönzésére megalakult a Pesti Magyar Társaság, amelynek ifjú tagjai buzgón szálltak síkra a magyar nyelv gyarapításáért.

Egyetemi tanárként első feladatainak egyike a tanterv elkészítése volt. A tervezetet úgy kellett összeállítania, hogy az mind az egyetemi, mind pedig a gimnáziumi nyelvoktatásban alkalmazható legyen. Az első változatnak nyoma veszett, tartalmának egy részét az utókor a fennmaradt bírálatokból ismerheti meg. A második változatban – melyben megjelennek a bírálat¹⁷ alapján beépített tartalmak – a magyar grammatika, a magyar nyelvtörténet és irodalomtörténet is helyet kap: „Nemcsak nyelvtani szabályokat tanított, de előadásaiiban, bár vázlatosan, kiterjeszkedett a magyar nyelvtudomány egész területére is, és planuma sejteti, hogy a nyomtatásban megjelent irodalmi termékeken kívül a nyelvemlékekről

17 A bírálatokat részletesen ismerteti: Kemény 1935.

is tartott előadást hallgatóinak *De historia factorum linguae hungaricae* címen” (Kemény 1935: 228). Vályi András élete végéig, 1801-ig szolgálta a magyar nyelv ügyét a pesti egyetemen. Halála után helyét Révai Miklós vette át.

Vályi András pedagógiai és módszertani munkái

Vályi András *Fundamenta lingvam ungaricam practice docendi et discendi, cum tabella in hunc finem preparata* című műve 1792-ben jelent meg. A könyv – minimális eltérésekkel – német nyelven is napvilágot látott *Grundlinien die ungarische Sprache praktisch zu lehren, und zu lernen: nebst einer hiezu (sic!), eingerichteten Hilfstabelle*¹⁸ (a továbbiakban: *Grundlinien*) címmel. Ahogyan az Sági könyvészeti összefoglalójából (1922: 43, 71) is kiderül, mindkét kötet név nélkül jelent meg, s a kiadás helyét (Pest) és a nyomdát (Trattner Mátyás nyomdája) is csak a latin nyelvű változat tünteti fel.

A könyv(ek) helyét a korabeli nyelvtanok között Benkő Loránd jelöli ki, s a „kifejezetten iskolai használatra írt, pusztán didaktikai célokat szolgáló, viszonylag rövid terjedelmű nyelvkönyvek” közé sorolja, továbbá megállapítja, hogy „Vályi összefoglalása (Fund.) annyira rövid, hogy szabályaiból ítélni igen kevéssé lehet, a hozzá fűzött szövegek azonban az akkori irodalmi nyelvi eszménynek nagyon jó tükrözői” (Benkő 1960: 324). Mészáros István szintén „rövid nyelvtankönyvként” hivatkozik a szóban forgó mű(vek)re, „amely a főbb magyar nyelvtényeket a latin grammatika szerkezeti keretei között tárgyalja” (Mészáros 1976: 177). Kiss Áron szintúgy tankönyvnek nevezi (Kiss 1874: 27).

Éder Zoltán azonban nem csupán nyelv(tan)könyvként tekint az említett mű(vek)re, hanem egyúttal a magyarnyelv-oktatás első módszertani kézikönyveként definiálja az(oka)t (Éder 1999: 90). Ezt a kettős funkciót maga Vályi András is megerősíti könyve bevezetőjében: „Amíg ezek a segédeszközök elkészülnek, szolgáljanak jelen *Alapvonalak* kezdeti példaként mindazoknak, akik a magyar nyelvet tanítani vagy tanulni akarják [...]”¹⁹.

18 A cím magyarul Éder Zoltán (1999) fordításában: *A magyar nyelv gyakorlati tanításának és tanulásának alapvonalai erre a célra készített táblázattal.*

19 „Bis diese Hilfsmittel geleastet werden, dienen gegenwärtige Grundlinien als Anfangs-

Vályi nem részletekbe menő, hanem általános érvényű javaslatokra épít. Ennek eklatáns példája a bevezető rész első mondata, amelyben azt hangsúlyozza, hogy a magyar nyelv tanulásának fő alappillére a „jó, érthető és pontos kiejtés”, amelyet egy anyanyelvi beszélőtől sokkal könnyebben és érthetőbben megtanulhatunk, mint írott szövegből, éppen ezért könyvében nem is bocsátok részletesebb magyarázatokba, ami a kiejtéstaniást illeti.²⁰ Ehhez a gondolathoz kapcsolódik az az összevető nyelvszemléletet tükröző megjegyzése, amely szerint – a latin vagy német betűket már ismerő nyelvtanulóknak – elsősorban azokra a hangokra kell koncentrálni, amelyek a magyar nyelv sajátjai.²¹ Ide sorolja az *ö* és az *ü*, valamint a *gy*, *ly*, *sz*, *cs*, *ty*, *c*, *s*, *sz*, *zs*, *z* hangokat. Itt annak a nyelvtanítási szemléletnek a csírája érhető tetten, amelyet ma előzetes tudásra való építésnek nevezünk. Vályi munkája tehát megerősíti azt a megállapítást, amely szerint „[a]z egybevető módszert annak ellenére, hogy tudományos megalapozására csak a legutóbbi évtizedekben történtek komolyabb kísérletek, a nyelvészetben ösztönös formában már régóta alkalmazták” (Balázs 1989: 63).

Ahogy arra Adámi Mihály is utalt 1773-as német nyelvű grammatikájának előszavában, széles körben elterjedt az az előítélet, hogy a magyar nyelvet nehéz megtanulni, hiszen abban nincsenek általános, szilárd szabályok (Adámi 1763: o. n.). Adámihoz hasonlóan – akinek nyelvmesterére a *Grundlinien* bevezetője is utal – Vályinál is megjelenik az a törekvés, hogy ezeket a tévhiteket eloszlassa, éppen ezért zárja művét a következő megjegyzéssel: „Tehát a fő szabályok alapvonalainak e rövid kifejtéséből kiderül, hogy milyen egyszerű és könnyű a magyar nyelv [...]”²² (Vályi 1792: 30). Szintúgy ez a pedagógiai szándék érhető tetten

beispiel allen, die die ungarische Sprache lehren, und lernen wollen [...]” (Vályi 1792: 5).

20 „Der erste Hauptvortheil, den Erlernung der ungarischen Sprache ist, die gute, deutliche und genaue Aussprache.” (Vályi 1792: 3).

„[...] und man kann selbige viel leichter, und deutlicher aus dem Munde eines Ungars, als aus der Schriftanzeige erlernen, daher wurde hier die Erklärung selbiger gänzlich ausgelassen” (Vályi 1792: 3–4).

21 „[...] jemand der die ungarische Sprache erlernen will, schon die lateinischen, oder deutschen Buchstaben ausdrücken kann, bleiben ihm nur selbige übrig, die allein der ungarischen Sprache eigen sind [...]” (Vályi 1792: 3).

22 „Es ist demnach aus diesen möglichst kurz angegebenen Grundlinien der Hauptregeln zu ersetzen wie einfach, und leicht die ungarische Sprache sei [...]”

az igeragozást taglaló megjegyzésben, ahol a szerző kiemeli, hogy a magyarban más nyelvekhez képest kevés a rendhagyó igék száma (Vályi 1792: 29).

A *Bevezető (Einleitung)* után azok a „fő szabályok” (Hauptregeln) következnek, amelyek Vályi szerint segítik a kezdő nyelvtanuló dolgát a nehézségek leküzdésében – legyen szó akár iskolai, akár magán keretek között zajló nyelvtanulásról. Ezek a „fő szabályok” a főnév- és a melléknévragozás, a birtokos személyragozás, valamint az igeragozás tanításának és tanulásának módját tárgyalják.

A latin nyelvtani modell követése és a latin leíró hagyományhoz való ragaszkodás – amely természetesen nem csak a magyar nyelvű grammatikaírásban volt tetten érhető – a 17. század végén, a 18. század elején kezdett megszűnni, amikor érződött „az egyes nyelvekről való gondolkodást, a szemlélésük módját erőteljesen felszabadító elveknek, nevezetesen a Port Royal-i grammatika tanításainak, a racionalizmus, az empirizmus filozófiájának hatása a nyelvleírásra” (Szili 2001: 35). A latin mintától való elszakadás szándéka Vályi nyelvtanában is megjelenik: nem a nyelvtani kategóriákból indul ki, hanem a – mai terminológiát használva – mondatközpontú nyelvoktatást helyezi a középpontba.

Módszere – miszerint a nyelvtant egy, a korában autentikusnak számító szövegen keresztül mutatja be – napjainkban is megállja a helyét. A *Tanulásról* című szöveghez fűzött megjegyzésében azt hangsúlyozza, hogy ha bizonyos szövegek túl szárazzá, unalmassá válnának, és nem lennének elég szórakoztatók, azokat a körülményeknek megfelelően az események és a személyek megváltoztatásával át lehet alakítani „kann man ja die Beispiele nach den Umständen richten, [...] und mit Veränderung der Zeitfälle und Personen [...] und der Gegenstand weder trocken, noch ermügend sein wird.” (Vályi 1792: 18). Ezzel a kijelentésével Vályi a mai élményközpontú nyelvoktatáshoz hasonló nézetet képvisel, amelynek lényege így foglalható össze: „[a] pedagógusnak a nevelési, oktatási év során olyan témákat kell feldolgoznia, amelyek megjelennek a gyermekek mindennapjaiban, így azokon keresztül számos kommunikációs helyzetet teremtve a nyelvi kompetencián túl a szociális kompetenciák is fejleszthetők” (Babai–Kovácsné 2020: 65).

A latin és a német nyelvű könyvek mellé Vályi egy-egy szöveggyűjteményt is készített: *Introductio in linguam Ungaricam sive colloquia CLIX* (1793) és *A magyar nyelvnek könnyen és hasznosan lehető megtanulására vezető rövid ösvény,*

avagy sokféle gyakorlások példái a magyar könyvszerzők munkáiból (1793) címmel. Utóbbi 42 mese, 37 példázat, 12 állatokról szóló és 13 életmódra vonatkozó tanács és 7 vers segítségével tanította magyar nyelvre az akkori diákságot. A következő szövegmutatványból is jól látható, hogy Vályi – a kor gyakorlatának megfelelően – az „egy anyanyelv – egy nemzet”, azaz a kultúrnemzet-felfogás egy korai változatát képviselte, amely előképe annak a nemzetiidentitás-felfogásnak, amely a „Nyelvében él a nemzet” gondolata köré szerveződik.

„Egynehány esztendőktől fogva majd tsak nem úgy lehet e’ részben képzelní Nemzetünket, mint egy iszapban el süllyedett hajót, mellynek már holmi apró tsajkák, és tsónakok a’ hatán hajókáztak el. Ezt az ültt hajót egy emelő ruddal lehetett a’ többek között az iszaptól fel venni, hogy még egyszer a víz színén lebegessen, és ki terjesztetett virtolákkal repülhesen is. Ez az emelő rúd volt a’ nyelv, mellyet minden külömbség nélkül féltének minden igaz Magyarok. Ez a’ nyelv emlékeztette őket az ö vitéz Eleikre, Attilára, Hunyadira, Mátyásra, Lajosra, a’ Bátoriakra, ’s egyebekre ’s a’ t Látták, hogy ha egyszer nyelvünk el törölte-tik, majd csak mint valamelly meséket, úgy fogják emlegetni némelly így és idegen piszkáló írók ezeknek halhatatlan virtusaikat, ’s jelenségeiket. Még eddig az Angolyok Frantziák előtt, a’ kik abban a’ bal véllekedésben vagynak, hogy a’ mi nyelvünk nem egyéb, hanem a’ régi meg romlott Deák, vagy Oláh nyelv, és a’ kik semmit sem tudtak a’ mi magyar Literatúránkról, menthettük magunkat azzal, hogy nekünk többnyire mindenkor a belső ’s külső ellenségekkel kellett hartzolnunk, míg ők a Minerva Táborában kedvekre mulatoztak. De ha már ezután is tsak arról fogják az Ángolyok, és a Frantziák tudni hogy Magyar Ország is van a’ világon, hogy itt terem a’ tokai bor, és ha nyelvünknek ékességét ’s a’ Literatúrának szépséget, tíz ’s húsz esztendőök alatt velek meg nem esmértettyük; úgy magunk menthetetlenek leszünk.” (*A magyar nyelv* című példázat)

A *Grundlinien* bevezetőjében kilátásba helyezett részletesebb nyelvten (lásd 11. lábjegyzet) 1798-ban elkészült, de sajnos kéziratban maradt. A grammatikáról írt bírálatok azonban fennmaradtak (*Vályi András magyar grammatikája felől iratott hivatalos vélemények és ezekre adatott feleletek*, 1799 augusztus 9.), jelenleg az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában őrzik. Kőszegi Rájnis József e sorokkal méltatta a szóban forgó művet: „Egyáltalában szóllván imez

új Grammatikáról meg vallom, hogy a' Magyar Grammatikák közül, a' melyeket olvastam, egy sinsz, a' melly éhez fogható volna. Ditséretre méltó ebben a' tiszta Magyarság, az illő elrendelés, a' világos tanítás, a' kellemetes rövidség, melly mindazonáltal a' Magyar nyelvnek többnyire minden kintseit magában foglalja. A' helyes Mesterszok, 's a' tanításhoz alkalmaztatott szép és hasznos gyakorlások ezt a' munkát mint szinte annyi gyöngyök ékesítik." Vályi soraiból kiderül, hogy a grammatikát magyarul, latinul (deákul) és németül is elkészítette, de szlovák (tót) és horvát nyelvű fordítását is szükségesnek látta.

Zárógondolatok

A tanulmány a magyar nyelvkönyvírás, művelődéstörténet és a magyar (mint idegen és mint környezeti) nyelv oktatásának egyik megkerülhetetlen alakjáról nyújtott összefoglaló képet, kitekintéssel a kor történeti háttérére.

Vályinak sajnos rövid élet, mindössze 37 esztendő jutott osztályrészül, de a néhány, ám annál termékenyebb alkotói éve alatt mindvégig kitartott legfőbb célja, a „nemzeti nyelven szóló közoktatás” (Kiss 1874: 19) megerősítése mellett. Reményeim szerint e tanulmány többünket arra ösztönöz, hogy elgondoljunk rajta, mit is jelent ma számunkra Vályi András, és miben követhetjük útmutatásait. Zárásként álljon itt Baróti Szabó Dávid versrészlete Vályi Andrásról:

*„Isméri Wályit a Budán gyűlt egész
Országnak eleje: tudva van, mit tett magyar
Nyelvünk virágzására, rendszerint való
Tudományi karba, hogy felhágott; ő vala
Egyik főbbik eszköz; az ő könyörgő s hathatós
Levelére lett meg a jeles törvény: soha
El nem felejtí nemzetünk ezt; élni fog
Emlékezetében pártfogójának neve.” (Vályi 1796: o. n.)*

IRODALOMJEGYZÉK

Elsődleges források

Vályi 1791. *A' magyar nyelvnek hathatóságáról mondott beszéd.* Pesten Fűskúti Landerer Mihály' Betüivel. 1791.

Vályi 1796. Vályi András: *Magyar Országnek Leírása.* I. kötet. Budán a Királyi Universitásnak Betüivel. 1796.

Vályi András Magyar Grammatikája felől iratott hivatalos vélemények és ezekre adatott feleletek. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Hung. 607.

Wályi 1789. Wályi K. András: *A' norma és a' levél író.* Kassán Fűskúti Landerer Mihály' Betüivel. 1791.

1791. évi VII. törvénycikk a magyar nyelv tanításáról és használatáról. Forrás: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=79200007.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D26> (a letöltés időpontja: 2024. augusztus 28.)

Egyéb hivatkozott irodalom

Ágoston 1990. Ágoston István: Vályi András, az első magyar honismereti lexikon írója. *Honismeret* XVIII. évf. 5–6. szám. 42–45.

Babai–Kovácsné 2020. Babai Zsófia – Kovácsné Vinkovics Éva: Élménnyel az élményhez vezető úton. Élményközpontú korai idegennyelv-elsajátítás. In: Lipóczi-Csabai Sarolta (szerk.): *Élményközpontú nyelv- és irodalomoktatás*

Balázs 1989. Balázs János: Az egybevető /kontrasztív/ módszer alkalmazásának lehetőségei a külföldi magyaroiktatásban. *Hungarológiai Ismerettár*, 1. évf. 1. sz. 58–91.

Benkő 1960. Benkő Loránd: *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.

- Both 2014.** Both Mária: Pusztító vizek szemtanúi a 18. században. 39–42. Hidrológiai Tájékoztató, Magyar Hidrológiai Társaság
- Éder 1989.** Éder Zoltán: Fejezetek a magyar mint idegen nyelv oktatásának történetéből. *Magyar Nyelvőr* 107. évf. 3. sz. 309–323.
- Éder 1999.** Éder Zoltán: Vályi András, a magyar nyelv tanára. In.: Éder Zoltán (szerk.): *Túl a Duna-tájon. Fejezetek a magyar művelődéstörténet európai kapcsolatai köréből.* Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 86–96.
- Hajdu 1985.** Hajdu Lajos: A Magyar Királyi Helytartótanács Tanulmányi Bizottságának tevékenysége az 1776–1783 közötti időszakban. *Levéltári Közlemények* 1985. 56. évf. 1. sz. 145–200.
- Johann 1791.** Johann Gottfried Herder: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* [1791] In: Wolfgang Pross (szerk.): *Werke.* III/1. köt. Carl Hanser Verlag, München, 2002.
- Kemény 1935.** Kemény György: Vályi András egyetemi előadásainak planuma. *Magyar Nyelv* 31. évf. 7-8. sz. 222–231.
- Kiss 1874.** Kiss Áron: Adalékok Magyarország nevelés- és oktatásügyi történetéhez. Budapest, 1874.
- Kolozsvári 1979.** Kolozsvári Grandpierre Emil: *Herder árnyékában.* Magvető, Budapest, 1979.
- Margócsy 2005.** Margócsy István: A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban. In: Bíró Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből.* Argumentum Kiadó, Budapest, 2005, 71–153.
- Mészáros 1976.** Mészáros István: Iskolai nyelvművelő módszerek a XVIII. század végén. *Magyar Nyelvőr* 100. évf. 2. sz. 177–184.
- Nagy 1984.** Nagy Jenő: *Néprajzi és nyelvjárási tanulmányok.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Nádor 2014.** Nádor Orsolya: Vályi András emlékezete. *Anyanyelv-pedagógia* VII. évf. 4. szám. o. n.
- Pomozi 2021.** Pomozi Péter: Kárpát-medencei többnyelvűségi minták Trianon előtt és után. Merre tovább? In: Pomozi Péter (szerk.): *A magyar nyelv a Kárpát-medencében Trianon előtt és után. Nyelv- és oktatáspolitikai tanulmányok.* Magyarországtudató Intézet, Budapest, 2021.

- Pomozi 2023.** Pomozi Péter: Milyen a magyar nyelv? In: Pomozi Péter (szerk.): *Magyar nyelvű otthon 5. Kárpátalja*. Anyanyelvápolók Szövetsége, Budapest, 2023. 41–50.
- Pukánszky–Németh 1997.** Pukánszky Béla – Németh András: *Neveléstörténet*. Ötödik átdolgozott, bővített kiadás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1997.
- Sági 1922.** Sági István: A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1922.
- Szili 2001.** Szili Katalin: A magyar főnévi esetrendszer sajátosságairól (a magyar mint idegen nyelv tanításának szempontjait is tekintve). *Hungarológiai Évkönyv* 2. évf. 1. sz. 34–48.
- Szili 2014.** Szili Katalin: Bél Mátyás Sprachmeistere újra és újra. *Magyar Nyelv* 108. évf. 3. sz. 341–357.
- Wellmann 1989.** Wellmann Imre: *Magyarország népességének fejlődése a 18. században*. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története 1686–1790*. Budapest, 1989.